

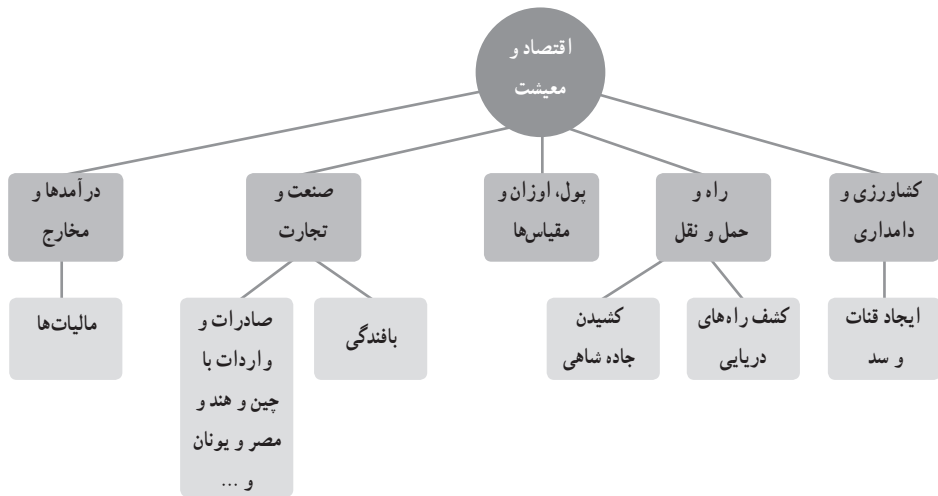
اقتصاد و معیشت

درس ۱۳

الف) منطق طراحی و تدوین درس

میزان موفقیت یک تمدن و دوام و بقای آن، تا حد زیادی، با وضعیت اقتصادی آن ارتباط دارد. تمدنی که به ساز و کارها و مناسبات اقتصادی دولت و مردم تحت قلمروش بی‌اعتنا یا کم‌توجه باشد، هرچند در آغاز خوش درخشیده باشد، استمرار و بقایش چندان قابل تضمین نیست. یکی از رموز دوام و بقای تمدن باستانی ایران همین توجه به ساز و کارهای اقتصادی برای تقویت دولت و ملت است.

شبکه مفهومی درس ۱۳ (اقتصاد و معیشت)

هدف‌های درس ۱۳ (اقتصاد و معیشت)

هدف کلی: درک ساختار اقتصادی و نظام معیشت و منابع درآمد و هزینه کرد در جامعه و حکومت ایران باستان.

اهداف جزئی:

- شناخت شیوه‌های مختلف کشاورزی و دامداری؛
- فهم و درک نقش دولت‌های ایران باستان در رونق بخشیدن به کشاورزی از طریق ایجاد سدها و آبراهه‌ها؛

— آشنایی با فعالیت دولت‌های ایران باستان در ایجاد و توسعه راه‌ها؛
 — آشنایی با فعالیت دولت‌های ایران باستان در توسعه کشتیرانی؛
 — آشنایی با فعالیت دولت‌های ایران باستان در ضرب سکه و ایجاد نظام پولی در جهت بسط تجارت داخلی و خارجی؛

— شناخت علل و عوامل رونق صنعت و تجارت در ایران باستان؛
 — شناخت منابع درآمد و نظام مالیاتی حکومت‌های ایران در عصر باستان.

انتظارات عملکردی درس ۱۳ (اقتصاد و معیشت)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

— اقدامات حکومت‌ها را در زمینه رونق بخشیدن به کشاورزی در ایران باستان تشریح کنند؛
 — اقدامات حکومت‌ها را در زمینه رونق بخشیدن به حمل و نقل و جاده‌سازی در ایران باستان بیان کنند؛
 — فعالیت‌های دولت‌های ایران باستان را در توسعه کشتیرانی درک نمایند؛
 — فعالیت‌های دولت‌های ایران باستان در ضرب سکه و ایجاد نظام پولی در جهت بسط تجارت داخلی و خارجی را درک و بیان کنند؛

— علل و عوامل رونق صنعت و تجارت در ایران باستان را بشناسند؛
 — در باب منابع درآمد و نظام مالیاتی حکومت‌های ایران در عصر باستان اطلاعاتی درخور به دست آورند؛
 — صنایع مهم و مشهور ایران باستان را برشمارند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاهشماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	رونق کشاورزی، ایجاد سدها، آبراه‌ها، جاده‌ها، ضرب سکه و اوزان و مقادیر، رونق صنعت، رونق تجارت
تغییر و تداوم	کشاورزی، صنایع، تجارت
کاربست شواهد	نقشه، تصاویر، نمودارها
ارتباط و ارائه	تحقیق درباره پیشینه قنات، سکه، پیشینه صنعت و تجارت در ایران باستان و ارائه آن به وسیله پاورپوینت

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

در آغاز مطالب، درس ۴ در باب «انقلاب کشاورزی» و نقش آن در پیدایش تمدن را به خاطر دانش‌آموزان بیاورید و سپس سمت و سوی بحث را به جانب موضوع کشاورزی و دامداری در ایران باستان معطوف کنید. به این منظور و برای ملموس‌تر کردن مطلب، توجه آنان را به تصویر منقوش بر روی مهری متعلق به عصر هخامنشی (صفحه ۱۱۸) جلب نمایید. معطوف کردن توجه آنان به «یک توضیح» صفحه ۱۲۰ که ناظر به صادرات محصولات کشاورزی در ایران باستان است نیز در ملموس کردن بحث می‌تواند راهگشا باشد.

۲- آموزش دهید

چرخ اقتصاد در ایران باستان مانند اغلب مناطق دیگر جهان در آن عصر بر محور کشاورزی و زمین‌داری و دامداری می‌گشت. برای روشن شدن اوضاع و احوال کشاورزی ایران در این عهد در آغاز، اندوخته‌های ذهنی دانش‌آموزان را از دروس جغرافی در سال‌های پیشین درباره وضع آب و هوای ایران به یادشان آورید و سپس به آنها خاطر نشان کنید که وضعیت آب و هوای ایران، از عهد باستان تا کنون، چندان فرقی نکرده است. آن‌گاه تذکر دهید که مالکیت زمین در ایران، از زمانی که حکومت‌های بزرگ به وجود آمد، از گذشته‌های دور تا همین قرن اخیر، همواره در دست حکومت‌ها و خاندان‌های بزرگ بوده و مردم عادی جز کار و مقداری محصول، سهمی از مالکیت نداشته‌اند. از همین جا نقبی به این بحث بزنید که روتق کشاورزی در عهد باستان در ایران هم به این بازمی‌گشت که راه اصلی درآمد حکومت‌ها، به جز غنایم جنگی، همین کشاورزی و زمین‌داری بود و به همین دلیل مجبور بودند که به هر ترتیبی شده اقدام به روتق بخشیدن و توسعه آن کنند. اقدامات آنان در ایجاد سدها و آبراه‌ها نیز در همین راستا معنی پیدا می‌کند. در این زمینه کمی درباره اهمیت «قنات» و اختراع آن توسط ایرانیان توضیح بدهید و توجه دانش‌آموزان را به تصاویر صفحه ۱۱۹ جلب کنید و سپس به انتخاب خود قطعه ویدیویی متناسب با موضوع برای آنها پخش کنید.

اقدامات اقتصادی حکومت‌های باستانی ایران با آن قلمرو گسترده و تنوع نژادی، منحصر به توسعه کشاورزی نبود. اداره این قلمرو وسیع نیاز به شبکه گسترده راه‌ها در خشکی و دریا داشت. با توجه دادن دانش‌آموزان به این نکته مهم استراتژیک، به توضیح اقدامات حکومت‌های باستانی ایران در این زمینه بپردازید. توجه دادن آنان به تصاویر صفحات ۱۲۱ و ۱۲۲ در این زمینه سودمند است. نام «جاده ابریشم» از مشهورترین نام‌هایی است که به گوش اغلب ایرانیان خورده است. برای اینکه دانش‌آموزان اطلاعات دقیق‌تری درباره این جاده به دست آورده و در کلاس عرضه کنند، از آنان بخواهید «کاوش» صفحه ۱۲۳ را انجام دهند.

نظام پولی و اوزان و مقادیر در این عهد را نیز در ارتباط با وسعت قلمرو حکومت‌های ایران باستان و اینکه این گستردگی قلمرو، نظام منظم و پیشرفته‌ای را می‌طلبیده است، توضیح دهید. توجه دادن دانش‌آموزان به تصویر سنگ وزنه صفحه ۱۲۴ نیز مفید است.

برای ورود به بحث صنعت و تجارت، نخست به انتخاب خود قطعه ویدیویی متناسب با موضوع در کلاس پخش کنید و نکات اصلی راجع به وضعیت صنعت و تجارت را خاطر نشان نمایید و سپس با توجه به متن درس و توضیحات ارائه شده در کلاس از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۱ (صفحه ۱۲۵) را انجام دهند. در خاتمه با ارائه تصویری کلی از وضع درآمد و مخارج دولت‌ها، از جمله دولت ایران در عصر حاضر، بر نقش و اهمیت این امر در ایران باستان تأکید کنید و اهمیت نظام دیوان‌سالاری ایران را در عصر باستان خصوصاً در ارتباط با موضوع درآمدها و مخارج تشریح نمایید. انجام «کاوش» صفحه ۱۲۷ در این زمینه راه‌گشاست.

دانستنی‌های معلم

بازرگانی

در آغاز سده یکم پیش از میلاد یکی از مهم‌ترین راه‌های بازرگانی راهی فرعی بود که از «راه شاهی» هرات جدا می‌شد و در جهت شمال به مرو و فراسوی آن می‌رفت و پس از آن به «راه ابریشم» که از طریق واحه‌های ترکستان شرقی از چین می‌آمد، می‌پیوست. سالنامه‌های رسمی چینی سفر چانگ چین را که به قصد تحقیق در امکانات بازرگانی با غرب انجام گرفته بود در سده دوم پیش از میلاد قرار می‌دهند و می‌گویند که وی بذر انگور و یونجه از پارت به چین آورد. به گفته «ایستگاه‌های پارتی»، نوشته اسیدوروس خاراکسی طول این «راه ابریشم» در مرزهای دولت پارت ۶۸۵ شوئی (schoeni) بوده است. این راه از مرگیانه به آریا (هرات)، درنگیانه و سکستان و از آنجا به آراخوسیا می‌رفت و از آراخوسیا به قندهار کنونی و سپس به ناحیه غزنه می‌رسید و در اینجا حاشیه شرقی مرز امپراتوری پارتیان به کران غربی هند برمی‌خورد. درون بوم آسیای صغیر و سوریه (به‌ویژه بالمیرا) از راه فرات به سلوکیه می‌پیوست و گذرگاهی به فرات پایین و از آنجا به خلیج فارس داشت (از ۲۴ میلادی این راه از طریق بلاشکرت می‌آمد و دیگر به سلوکیه نمی‌رفت)، یا از طریق راهی کاروانی به ایران متصل می‌شد. راه دریایی به هند (از راه دریای سرخ و خلیج فارس) به دست دریانوردان اسکندرانی در سده یکم میلادی گشوده شد و نیز «راه غالیه» یعنی راه کاروانی که از کرانه سوریه به جنوب عربستان و حضرموت می‌رسید بیرون از نظارت پارتیان بوده است. بدین ترتیب، کالاهای اصلی برای ایران پارتی یکی ابریشم خام چینی (sericum) بود که از سده دوم پیش از میلاد تجارت آن را ماندگاه‌های بازرگانی

سغد که در امتداد خط «راه ابریشم» نهاده بود انجام می‌دادند و دیگر کالاهای هندی، مانند سنگ‌های گرانبها، گونه‌های عطر، تریاک، بردگان خواجه و ادویه (مثلاً گونه‌های مختلف فلفل). سوری‌ها و به‌ویژه پالمیرایی‌ها بازرگانان بسیار فعالی بودند و ماندگاه‌های آنان نه تنها در شهرهای بین‌النهرین، بلکه در جاهای دوردستی چون مرو نیز پیدا می‌شد.

بازرگانی بین‌المللی عمدتاً با کاروان انجام می‌گرفت. کاروان‌هایی که از بین‌النهرین می‌آمدند شیشه‌های سوری، پارچه‌های ابریشمین، پارچه‌های پشمین ارغوانی، کالاهای فلزی، شراب و کره به نواحی شرقی قلمرو پارتیان می‌آوردند و از آنجا کالاهای بازرگانان محلی را به چین و هند می‌بردند. چنانکه، مثلاً گنجینه درآمد به‌دست آمده از بلسان یهودیه گواهی می‌دهد، این تجارت سود بسیار سرشاری داشت: تجارت یادشده در انحصار دولت بود و در سال پنجم که روم یهودیه را فتح کرد درآمد به‌دست آمده از بلسان سر به ۸۰۰۰۰۰ سسترس^۱ می‌زد.

در سده دوم میلادی مرکز عمده تجارت با شرق در بین‌النهرین پالمیرا بوده است. راه‌های بازرگانی از پالمیرا به فرات رسیده از آنجا به‌سوی مشرق می‌رفتند. کاروان‌ها از راه دورا- ائورپوس در جهت پایین رودخانه به بندر خاراکس می‌رسیدند و در آنجا کشتی‌هایی که از هند می‌آمدند بارگیری می‌کردند، یا به بلاشکرت - تیسفون و فراسوی آن در درون خاک ایران به اکباتان و هکاتوم پیلوس می‌رفتند. راه بازرگانی دیگری که کمتر از آن فعال نبوده از سلوکیه به زئوگما و از آنجا از راه ادسا و نصیبین به ارمنستان و فراسوی آن می‌رفت و سرانجام به کران دریای خزر می‌رسید. در زئوگما هر ساله نمایشگاه بزرگی برپا می‌شد که در آن بازرگانان بومی به فروش کالاهای هندی و چینی می‌پرداختند. این نمایشگاه زیر نظارت دستگاه دیوانی پارتیان بود، به‌ویژه که کارگزاران دولتی برای خزانه شاهنشاه از بازرگانان عوارض می‌گرفتند. شاهنشاهان پارتی برای تشویق فعالیت بازرگانان بین‌النهرین و شهرهای این ناحیه خود را به نگهداری و امنیت راه‌های بازرگانی علاقه‌مند نشان می‌دادند و دژهایی برای حفاظت از کاروان‌ها می‌ساختند. در عین حال، هم دولت مرکزی و هم شاهنشاهان پارتی می‌کوشیدند تا آن بخش از راه‌های بازرگانی را که از ایران می‌گذشت در انحصار خود درآورند و از برقراری هرگونه تماس مستقیم میان روم و چین جلوگیری کنند.

از کتیبه‌های پالمیرا می‌توان برداشتی از سازمان‌بندی بازرگانی کاروانی به‌دست آورد. هر کاروان دارای یک کاروان‌سالار بود. در اصل شاید همه کاروانیان اعضای یک قبیله بودند. به‌هر تقدیر، کاروان‌سالاران پالمیرا افراد یک قبیله بودند. برای نمونه، در ۱۹۳ م. کتیبه‌ای به افتخار کاروان‌سالاری

۱- sesterce، از سکه‌های روم باستان برابر با $\frac{1}{4}$ دناریوس. - م.

به نام تایمارسا (Thaimarsa) نوشته شد و از برادرش ایدای (Iddai) در کنیه‌ای دیگر نام رفته است. پدر آنها نیز کاروان‌سالار بود. کاروان‌سالاران معمولاً با دادن کمک مالی بازرگانان را در کارشان تسویق می‌کردند و پاسداری از امنیت کاروان را خود به‌عهده می‌گرفتند.

از کتاب معروف «قانون نامهٔ یشوع بوخت» می‌توان دریافت که بازرگانی کاروانی را چه خطراتی تهدید می‌کرده. این کتاب که تألیفی حقوقی است در سدهٔ هشتم میلادی نوشته شد، اما سابقهٔ برخی از مقالات آن به زمان‌هایی زودتر از این می‌رسد؛ قانون‌نامه می‌گوید که پیش از بستن هرگونه قرارداد بازرگانی باید مطمئن شد که آیا کالایی که موردنظر است «بی‌خطر» است یا «خطرناک». کالاهایی را که کاروان‌های تجاری بین‌المللی آنها را می‌بردند «خطرناک» می‌دانستند. قانون‌نامه «خطراتی» را که این کاروان‌ها را تهدید می‌کرد برمی‌شمارد. این خطرها عبارت بودند از «دریا»، «آتش»، «دشمنان» و «قدرت». «خطرات» برخاسته از «قدرت» تأثیری بیشتر از مصائب طبیعی داشت و دشواری‌هایی چون پرداخت‌های بی‌پایان عوارضی که در مرزها و کنار دروازهٔ شهرها می‌گرفتند، انحصار دولتی فروش پاره‌ای کالاها (به‌ویژه ابریشم خام)، عملیات جنگی در مناطقی که کاروان‌ها از آنجا می‌گذشتند و مانند آنها را دربر می‌گرفت. نمونهٔ خوبی از پرداخت عوارض را تعرفهٔ گمرکی پالمیرا که در ۱۳۷ م. وضع گردیده به‌دست می‌دهد. مالیات‌ها و عوارض را مقطعان مالیاتی زیر نظارت ارخونها، dekaprotoi و رؤسای اصناف می‌گرفتند. چیزهایی که از آنها مالیات می‌گیرند (در تعرفه از آنها نام رفته است) شترهایی هستند که بی‌بار از سفر بازمی‌گردند (برای هر شتر یک دناریوس مالیات وضع گردید). پشمی که به آن رنگ ارغوانی بزنند (احتمالاً فینیقیایی، چنان‌که پلینی می‌گوید هر پوند پارچهٔ پشمی ارغوانی ۱۰۰۰ دناریوس می‌ارزید)، کره (عوارض گمرکی این فراورده بسیار متفاوت بوده است: یک بار شتر کره که در ظرف‌های مرمی حمل می‌گردید ۲۵ دناریوس می‌ارزید، اما اگر در خیک حمل می‌کردند ارزش آن ۱۳ دناریوس بوده است)، پوست، شراب و برده.

اما سودهای سرشاری که به‌دست می‌آمد به این خطرات و دشواری‌ها می‌ارزید. بازرگانی کاروانی قطب اقتصاد دولت پارتیان بود. این بازرگانی در طی بحران اقتصادی عمومی خاور نزدیک تقریباً متوقف گردید. اما با تشکیل دولت ساسانی بازرگانی بین‌المللی به‌زودی جریان عادی خود را بازیافت و در این دوره، مانند دورهٔ گذشته، کالای عمده ابریشم بود که اهمیت اقتصادی و سیاسی حیاتی داشت. خراج را با دادن پارچه‌های ابریشمی می‌پرداختند، شاهان و سفیران آن را به دیگران هدیه می‌دادند، با آن می‌توانستند هم‌پیمانانی را بخرند و از آن برای دادن مستمری به سربازان استفاده می‌کردند. سغد شهری بود که در سدهٔ ششم میلادی در فرآوردن پارچه‌های ابریشمی ویژهٔ خود استادی داشت و

می‌کوشید تا بی‌واسطه ایران مستقیماً با کشور بیزانس به دادوستد بپردازد. امپراتوران بیزانس نیز به نوبه خویش، می‌کوشیدند تا انحصار تجارت ابریشم در بازارها را که در دست بازرگانان ایرانی بود بشکنند. بیزانس و خانات ترک سفرایی میان یکدیگر مبادله کردند و پس از این، راه بازرگانی تازه‌ای که از قفقاز می‌گذشت گشوده شد و این راه تازه از ایران نمی‌گذشت.

گذشته از آگاهی‌هایی پراکنده در اسناد مکتوب (به زبان‌های گوناگون) که مطالبی درباره بازرگانی ایران در دوره ساسانی دارند اسنادی از گونه خاص درباره این بازرگانی مهرهای گلی با نوشته‌های روی آنها هستند که در خاکبرداری بناهای تاریخی آن دوره پیدا می‌شوند. بر این مهرهای گلی نام شمار زیادی افراد کنده شد (برخی از این نام‌ها چندین بار تکرار می‌شوند) و به‌طور کلی بر یک مهر رسمی (با نوشته‌ای روی آن، و بدون تصویر) نام شهر و استان صاحب آن نیز نقش می‌شود.

در مواردی که گزارش دقیقی از محیطی وجود دارد که مهرهای گلی در آن پیدا شده‌اند، مانند تخت سلیمان، قصر ابونصر، آق‌تپه و دوین، آگاهی می‌یابیم که همه آنها را در اتاق‌های کوچکی یافته‌اند که گویی برای نگهداری اسناد و مدارک زیاد مناسب نبوده‌اند. اگر هر مهرگلی تنها برای مهر کردن یک سند به کار می‌رفته، در این صورت مثلاً اتاق کوچکی که در قصر ابونصر وجود دارد، می‌بایست کمتر از پانصد طومار نداشته باشد. در شهر ارمنی دوین در یک انبار بیش از یکصد مهرگلی همراه با بقایایی از چندین کیسه برای کالاهایی که این مهرها بر برخی از آنها به کار رفته‌اند پیدا شده است. بر پشت مهر نشانه سمه بهنی به چشم می‌خورد که روزگاری مهر به آن بسته بود. پیدا شدن نشانه سمه از آن جهت است که گل محتوم را در اصل بر انتهای ریسمان‌هایی که کالا را بسته‌بندی می‌کرد فشار می‌دادند و سپس آن را بر خود کالا و گرد سمه‌ای که آن را می‌بست نیز می‌زدند. چنان‌که ریچارد فرای یادآور می‌شود: «در نمونه‌هایی اندک مهر را بر این ریسمان‌ها و در جایی که آنها یکدیگر را قطع می‌کردند می‌زدند. بی‌گمان در این موارد چیزهایی که بر آنها مهر زده می‌شد سند نبودند»^۱. این سخن امکان این را که از مهرهای گلی برای مهر کردن اسناد استفاده می‌کردند رد می‌کند. این حقیقت نیز جالب است که بر مهرهای پیدا شده در نواحی گوناگون ایران – در جنوب (شیراز)، شمال غرب (تخت سلیمان) و شمال شرق (آق‌تپه) – نشانه‌گذاری‌های یکسانی شده است، در صورتی که در نوشته‌های مهرهای رسمی موبدان یا همارکاران از شمار زیادی شهرهای ایران نام می‌رود. بر مهرهای به‌دست آمده از قصر ابونصر، همراه با مهرهای موبدان و کار به دستان استخر، بیشاپور، شیراز، مرو دشت و مانند آنها، مثلاً مهرهای رسمی کارگزاران گوناگون کرمان «دژ نو، موبد کرمان» و ارجان را نیز می‌بینیم. در آق‌تپه همراه

با نام‌های «سرخس - اپاورت» به مهرهایی از اپاورت‌های کرمان و ارتخشهر خوره برمی‌خوریم. در دوین برخی مهرهایی که به‌دست آمده‌اند از فارس (نیز ارتخشهر خوره) به اینجا آورده شده‌اند و چنان که در قصر ابونصر دیده می‌شود یک مهر را چهار بار بر یک گل مختم زده‌اند. سرانجام پیداست که یک مهر را دو یا حتی سه بار بر یک تمغا فشرده‌اند.

به نظر من یکی از فرضیه‌های احتمالی درباره‌ی کاربرد این مهرها این است که آنها را برای مهر و موم کردن بسته‌های کالاهایی که برای بازرگانی کاروانی یا دریایی در نظر گرفته بودند به کار می‌بردند. می‌دانیم که این روش در دوره‌ای متأخر کاربرد داشته است.

به گمان من این سخن در آن واحد چند مسئله را توضیح می‌دهد. اگر مهرهای ساسانی در یک زمان برای مهر کردن بسته‌های کالایی که برای فروش در نظر گرفته بودند به کار می‌رفتند، در این صورت می‌بایست دارای نشان شرکای تجاری و مهر رسمی روحانیت یا همارکار باشد و این مهر آخری، به احتمال فراوان، گواهی می‌کرد که بسته محتوی کالایی مرغوب است، اندازه آن درست است و شرکا همه عوارض ویژه را پرداخته‌اند (چنان که در پیش گفته آمد، همه اینها همخوانی کاملی با وظایف ردان و همارکاران دارند). مهری که بر بسته‌ای می‌زدند به مثابه ضمانت کالای آن بسته بود و هنگامی که کالا را می‌فروختند مهری که بر آن بود به منزله سند اعتبار آن کالا بود. مهرهایی که بر بسته کالا می‌زدند نشان می‌داد که چه کسی باید سود آن را دریافت کند و آن سود باید چه اندازه باشد.

از منابع دوره ساسانی، به‌ویژه مانیگان می‌دانیم که در آن دوره شرکت‌های بازرگانی یا همبایه (hambayih) وجود داشته است. شرکای تجاری که کاروان‌های تجاری را به جاهای دوردست می‌بردند، احتمالاً دارای مهرهای گلی نیز بودند، اما بدیهی است که ما برای به‌دست آوردن آگاهی بیشتر درباره اقتصاد ایران در دوره ساسانیان به پژوهش بیشتری نیاز داریم. در دوین ارمنستان چندین مهرگلی با مهرهای اواخر دوره ساسانی و عربی (تنها با نوشته‌های عربی) پیدا شده است. همچنین مانند دوره پارتی، دانسته است که بازارهای سدد و داد بزرگی در دوره ساسانی وجود داشته ... از چندین منبع، مثلاً از «وصف کامل جهان و مردمان آن» که حدود ۳۵۰ م. تألیف یافته^۱ می‌دانیم که چگونه تجارت سازمان می‌یافت و چه کالاهایی خرید و فروش می‌شد. بازرگانی، به‌ویژه بازرگانی بین‌المللی بیوند تنگاتنگی با سیاست داشت. پیش از این به جنبه سیاسی تجارت ابریشم اشاره کرده‌ایم. در سده ششم میلادی مس و آهن را در شمار کالاهای استراتژیکی می‌دانستند و امپراتوران بیزانس فروش آنها را به ایرانیان ممنوع ساخته بودند.

۱ - "Expositio totius orbis gentium", in c(k). Mülller, (ed.), Geographi graeci minores II (Paris, 1861), pp. 513-28;

Pigulevskaya, Vizantiya na putyakh v Indiyu.

مالیات‌گیری و نظام پولی

از بار مالیاتی ولایات غربی شاهنشاهی پارتیان عمدتاً از طریق منابع نایرانی، مانند تلمود، گزارش‌های تاریخ‌نگاران رومی و سوری و نوشته‌های مهرهای اداری آگاهی داریم. دربارهٔ سرزمین مرکزی شاهنشاهی پارتیان، یعنی ولایات شرقی ایران اسنادی داریم که از بایگانی‌های نسا به‌دست آمده‌اند. مالیات اصلی در دورهٔ پارتیان مالیات ارضی بود که آن را نقدی یا جنسی دریافت می‌کردند. این مالیات نام‌های گوناگونی داشت و میزان آن بسته به نوع زمین و ناحیه‌ای که دریافت می‌شد فرق می‌کرد. در اسناد به‌دست آمده از نسا گهگاه از مالیات ارضی با نام اوزبر یاد می‌شود. که با داوری از روی اسناد هخامنشی، مالیات جنسی بوده است (این مالیات را به‌ندرت نقدی دریافت می‌کردند) و مستقیماً به خزانهٔ شاهنشاه پرداخت می‌شد. اصطلاح دیگری که غالباً در اسناد به‌دست آمده از نسا یافت می‌شود پت‌بازیک است که نیز از دورهٔ هخامنشیان آن را می‌شناسیم و در اسناد این دوره به آن برمی‌خوریم. در دورهٔ هخامنشی این اصطلاح به معنای پرداخت‌های جنسی به دربار شاهی - میوه، انگور، شراب و مانند آنها - بود. از اسناد نسا چنین برمی‌آید که زمین‌هایی که از آنها این دوگونه مالیات را می‌گرفتند تنها املاک شاهی نبودند، بلکه از زمین‌هایی که به شهربانان یا دزپت‌ها اختصاص داشت [یعنی] زمین‌های اعضای جوامع روستایی و نیز شاید پاره‌ای زمین‌هایی که بخشی از درآمد آن برای برآوردن نیازهای پرستش دینی هزینه می‌گردید نیز می‌گرفتند.

گذشته از این‌گونه مالیات‌ها، همان اسناد از مالیات‌های «از بابت خودشان» یاد می‌کنند که نه تنها تاکستان‌داران عادی، بلکه فرماندهٔ اسواران، خزانه‌داران، گردآورندگان شراب و اسواران نیز آن را می‌پرداختند. چرم نبشته‌های معروف اورامان و نیز شماری چرم نبشته به‌دست آمده از دورا - ائوروبوس به پرداخت اجاره و نظارت دقیق بر این پرداخت‌ها گواهی می‌دهند.

گذشته از مالیات زمین، مالیات سرانه نیز وجود داشت که با داوری از روی چندین منبع، از مردم بین‌النهرین گرفته می‌شد؛ هیچ‌ساده‌ای در دست نیست که در دورهٔ پارتیان این مالیات را در مشرق ایران نیز می‌گرفتند. در سوره مالیات سرانه را می‌بایست مردان ۱۴ تا ۶۵ ساله و زنان ۱۲ تا ۶۵ ساله بپردازند. ارزیابی این مالیات از راه‌های گوناگون انجام می‌گرفت: سرانه یک درهم از ساکنان یهودی، یا یک صدم دارایی سوری‌ها و غیره. هنگامی که رومیان بر سوره استیلا یافتند، همان مالیات‌های گذشته، یعنی هم مالیات ارضی و هم مالیات سرانه را از مردم این سرزمین می‌گرفتند.

مهمترین مالیاتی که از زمین حوزهٔ شهرهای خودگردان به خزانهٔ شاهی پرداخت می‌شد، همانند دورهٔ

سلوکی، فوروس بود. از این گذشته، نظامی از مالیات‌های شاهی – مالیات‌هایی که از هنرهای دستی و مساکن می‌گرفتند – نیز وجود داشت. نظام بسیار پیشرفته از مالیات‌های محلی – مالیات کالاهایی که انحصار آن در دست شاه بود مالیات برده، مالیات چراگاه دام، مالیات استفاده از آب و غیره – یافت می‌شد. از بسیاری از این مالیات‌ها، مثلاً در چرم نبشته‌های دورا – ائوروبوس نام رفته است.

باید در نظر داشت که به واسطهٔ پراکندگی منابع مربوط به دورهٔ پارتی، نظام مالیاتی این دوره هنوز چنان‌که باید شناخته نشده و از آگاهی گهگاهی ما نیز می‌توان برداشت‌های گوناگون کرد. از نظام مالیاتی دورهٔ ساسانی، به‌ویژه اصلاحات مالیاتی خسرو یکم که طبری به توصیف آن می‌پردازد، آگاهی بسیار بیشتری در دست است. با تجزیه و تحلیل این اصلاحات، می‌توان دریافت که تا پیش از سدهٔ ششم میلادی بستن مالیات ارضی نظم خاصی نداشت، زیرا تا آن زمان مساحی زمین انجام نمی‌گرفت؛ به واسطهٔ بایر افتادن زمین‌ها، کمی برداشت و مانند آنها، هر ساله میزان مالیاتی که به خزانهٔ شاهی پرداخت می‌شد فرق می‌کرد. طبری می‌گوید که: «پیش از فرمانروایی خسرو انوشیروان، پادشاهان ایران از هر کوره‌ای به اندازهٔ آبیاری و آبادانی آن سه یک یا چهار یک یا پنج یک یا شش یک برداشت آن خراج می‌گرفتند»^۱. کار پیمایش زمین ظاهراً در پادشاهی کواد آغاز شده بود و در پادشاهی خسرو یکم به پایان رسید. مساحت‌های اندازه گرفتهٔ زمین را در فهرست پیمایش وارد کردند، و فهرستی از پاره‌های زمین که مشمول مالیات بودند فراهم ساختند، یک نسخه از این فهرست را در دفتر ثبت مرکزی نگهداشتند و نسخه‌ای دیگر را برای کارگزاران شاهی در تسوک‌ها می‌فرستادند. به گفتهٔ طبری واحد مالیات‌گیری جریب (حدود یک دهم هکتار) بود. مالیات را بر پایهٔ آنچه در زمین کشت می‌شد می‌گرفتند. آن را برحسب پول محاسبه می‌کردند (از یک جریب گندم یا جو یک دراهم؛ از یک جریب تاکستان هشت دراهم؛ از هر جریب یونجه هفت دراهم و غیره)، اما، مانند خراج مساح دورهٔ عباسی، احتمالاً مالیات را هم نقدی می‌گرفتند هم جنسی. بر درختان میوه مالیات ویژه می‌بستند (هفت دراهم برای چهار درخت انجیر و همان مبلغ برای شش نخل، زیتون و مانند آن).

پژوهشگران یادآور شده‌اند که این اصلاحات مالیاتی برگرفته از اصلاحات دیوکلسین بوده است. و نیز روشن ساخته‌اند که هدف بنیادی این اصلاحات همانا کوشش برای افزایش جریان مالیات به خزانه برای فراهم ساختن سرمایه جهت دومین اصلاحات بزرگ خسرو یکم، یعنی سازماندهی دوبارهٔ سپاه بوده است. احتمال می‌رود که در آن دوره ساکنان ایران که سن آنها میان بیست و پنجاه سال بوده مالیات سرانه می‌پرداختند. پیش از آن مالیات سرانه را عمدتاً از مسیحیان می‌گرفتند.^۲

۱- Ibid., p.241. (تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ۳۶۵)

۲- تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (پژوهش دانشگاه کمبریج)، ترجمهٔ حسن انوشه، ج ۳، بخش ۲، ص ۱۳۸ تا ۱۴۸.

۳- به پایان بپردازید

در این قسمت به تلخیص و جمع‌بندی مطالب درس بپردازید و فهرست‌وار مفاهیم اصلی درس را بیان کنید.

مفاهیم اصلی :

- شیوه‌های آبیاری؛
- راه‌ها و حمل و نقل جاده‌ای؛
- راه‌ها و حمل و نقل دریایی
- پول و مسکوکات؛
- اوزان و مقیاس‌ها؛
- صنایع؛
- تجارت درآمدها و مخارج.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی

به پرسش‌های نمونه، این است که انتظارات یادگیری تا چه میزان محقق شده است.

منابع برای مطالعه بیشتر

رجبی، پرویز، هزاره‌های گمشده (۵جلد)، تهران، توس، ۱۳۸۰.
ماری‌کخ، هاید، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، تهران، کارنگ، چاپ چهاردهم، بی تا.
ویسهوفر، یوزف، ایران باستان، ترجمه مرتضی ناقد فر، تهران، ققنوس، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
هینتس، والتر، داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ماهی، ۱۳۸۷.

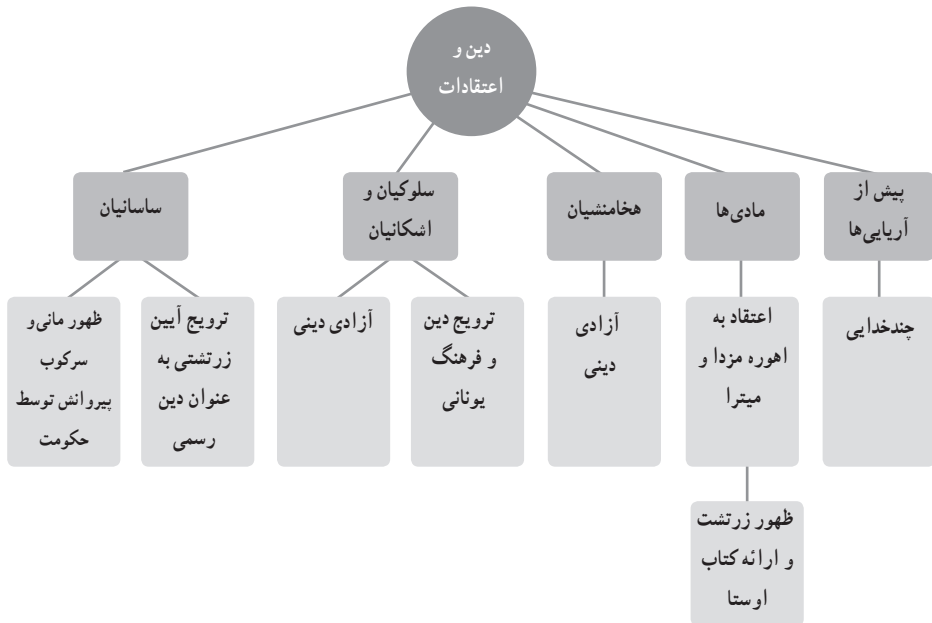
دین و اعتقادات

درس ۱۴

الف) منطق طراحی و تدوین درس

اعتقادات دینی مردم جوامع کهن، همچون مردم جوامع امروزی، به زندگانی آنان سمت و سو و معنی می‌بخشیده است. ایرانیان باستان، تقریباً مانند تمام دیگر اقوام و ملل باستانی، دین و به عبارت دیگر ارتباط با مبدأ آسمانی را مایه غنا و شکل‌دهندهٔ زندگانی فردی و اجتماعی خود می‌شمردند. این درس، مروری بر جایگاه اعتقادات دینی در میان مردم ایران باستان دارد.

شبکه مفهومی درس ۱۴ (دین و اعتقادات)

هدف‌های درس ۱۴ (دین و اعتقادات)

هدف کلی: آشنایی با باورهای کهن اقوام آریایی، زندگی و تعالیم زرتشت و عقاید دینی مردم ایران از عهد مادی‌ها تا عصر ساسانیان.

اهداف جزئی

- شناخت باورهای کهن اقوام آریایی؛
- آشنایی با زندگی و تعالیم زرتشت؛
- آشنایی با کتاب اوستا؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان در عهد مادی‌ها؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان در عهد هخامنشیان؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان در عهد سلوکیان و اشکانیان؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان و رابطه دین و دولت در عصر ساسانی؛
- آشنایی با زندگی و تعالیم مانی.

انتظارات عملکردی درس ۱۴ (دین و اعتقادات)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

- با باورهای کهن اقوام آریایی آشنایی یابند؛
- مهم‌ترین تعالیم و عقاید زرتشت را بیان کنند؛
- با کتاب اوستا آشنا شوند؛
- دین و عقاید ایرانیان در عهد مادی‌ها را بشناسند؛
- دین و عقاید ایرانیان در عهد هخامنشیان را بشناسند؛
- دین و عقاید ایرانیان در عهد سلوکیان و اشکانیان را بشناسند؛
- دین و عقاید رایج در عصر ساسانی را بشناسند و رابطه دین و دولت در این عصر را درک کنند؛
- تعالیم و عقاید مانی را درک و بیان کنند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	ظهور زرتشت، ظهور مانی، آزادی دینی در عصر هخامنشی و اشکانی، گره خوردن دین و سیاست در عصر ساسانی
تغییر و تداوم	مُغها، دین زرتشت، مانویت
کاربست شواهد	تصاویر
ارتباط و ارائه	تحقیق دربارهٔ اوستا و ساختار و مطالب آن، تسامح دینی کورش و تحقیق دربارهٔ یک آتشکده معروف و ارائهٔ آنها به وسیلهٔ پاورپوینت

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

در آغاز درس، با طرح پرسش‌هایی در باب دین و معتقدات مردم بین‌النهرین، مصر، هند، چین و یونان و تشویق دانش‌آموزان به یادآوری محفوظاتشان در این باب، آنان را برای ورود به مبحث دین و اعتقادات در ایران باستان آماده کنید. سپس توجه آنان را به تصویر زرتشت در صفحهٔ ۱۲۸ و تصویر کتاب اوستا در صفحهٔ ۱۲۹ جلب و درس را شروع کنید.

۲- آموزش دهید

درس را با انجام فعالیت ۱ شروع کنید. ابتدا سه تن از دانش‌آموزان را انتخاب کنید و از آنان بخواهید سه فقره‌ای را که ذیل عنوان «بررسی شواهد و مدارک» در صفحهٔ ۱۲۹ از اوستا نقل شده است، با صدای بلند و با تأتی بخوانند و بقیه گوش دهند. سپس بخواهید با همفکری به پرسش فعالیت ۱ پاسخ دهند. پاسخ‌های دانش‌آموزان را دست‌مایهٔ شروع تدریس خود قرار دهید. ابتدا خصلت دین‌باوری و خداشناسی انسان‌ها را کمی توضیح دهید و سپس کلمه «خدا» را معنی کنید. و فرق اعتقاد به خدا با اعتقاد به خدایان را روشن کنید و جایگاه خدا یا خدایان را در ایران باستان تشریح نمایید. سپس ضمن اشاره به اعتقادات دینی کهن ایرانیان پیش از ظهور زرتشت، به تشریح زندگانی، زمانه و تعلیم زرتشت بپردازید. در این قسمت کتاب

اوستا و بخش‌های مختلف آن را به طور مختصر برای دانش‌آموزان معرفی کنید. توضیح چستی خط و زبان اوستایی را به درس بعد موکول کنید و برای تکمیل بحث، دانش‌آموزان را به «یک توضیح» صفحه ۱۳۰ ارجاع دهید. پس از بحث مختصری دربارهٔ دین و ویژگی‌های آن در عصر هخامنشی، دانش‌آموزان را به انجام دادن فعالیت ۲ فرابخوانید. در ادامه درس، ضمن توضیح سیاست دینی در عصر هخامنشی، اشکانی و ساسانی، از دانش‌آموزان بخواهید سیاست دینی این دوره‌ها را با هم مقایسه کنند و علت‌ها و پیامدهای آنها را توضیح دهند.

در ادامه درس، وقت بیشتری به توضیح موضوع دین و تحولات آن، خصوصاً دین زرتشتی در عصر ساسانی که اطلاعات بیشتری در این باره داریم، اختصاص دهید.

دانستنی‌های معلم

اوستا، زبان و بخش‌های آن

بنابر سنت، پیامبر بزرگ ایران، زرتشت، را آورندهٔ دینی می‌دانند که بعدها به نام او دین زرتشتی خوانده شد. متون مقدس پیروان این دین در مجموعه آثاری گرد آمده که آن را «اوستا» می‌خوانند. تعبیر اوستا از لفظ avastāk در پازند می‌آید و پازند نوشتن فارسی میانه است به خط اوستایی. لفظ فارسی میانه که در پس این تعبیر پازندی قرار دارد P(y)st'k است به خط پهلوی. این کلمهٔ اخیر را به چند صورت توضیح کرده‌اند. پذیرفتنی‌ترین این توضیحات این است که کلمه را abestāg بخوانیم و آن را مشتق از صورت اوستایی upa-stāuaka به معنای ستایش بدانیم. زبان اوستا را «اوستایی» می‌نامند چون جز کتاب اوستا چیز دیگری از این زبان برجای نمانده است. اوستا علاوه بر متون اوستایی شامل ترجمه و تفسیر این متون به زبان فارسی میانه هم می‌شود. این ترجمه و تفسیر را «زَند» می‌گویند. اگرچه کهن‌ترین بخش‌های اوستا احتمالاً در جنوب آسیای میانه یا دقیق‌تر بگوییم در شمال شرق ایران تألیف شده، ولی شناخت لهجهٔ اوستایی مسئله‌ای دشوار است. البته به قطع می‌توان گفت که لهجه‌ای پارسی نیست. اوستا به همراه فارسی باستان، زبان ایرانی جنوب غربی و لهجه‌های اندک دیگری که سند مستقیمی از آنها در دست نیست، بازمانده‌های زبانی ایرانی باستان‌اند. ایرانی باستان که بسیار به هندی باستان ودایی نزدیک است، خود بازماندهٔ شاخهٔ هندوایرانی یا آریایی خانوادهٔ زبانی هندواروپایی به‌شمار می‌رود. اوستا به هیچ وجه یک مجموعهٔ یک‌دست نیست، زیرا شامل متونی است از ادوار مختلف و تألیف شده در انواع ادبی مختلف. از نظر زبانی و محتوایی اوستا شامل دو بخش اصلی است: اولی مشتمل است بر متونی که به لهجه‌ای کهن‌تر نوشته شده‌اند و معمولاً آن را «اوستای قدیم» می‌نامند؛ دومی که معمولاً «اوستای جدید» خوانده می‌شود به لهجه‌ای اندک متفاوت نوشته شده است. اختلاف

نظام دینی آن با اوستای قدیم از اختلاف لهجه‌ای آن دو هم بیشتر است. اوستای قدیم علاوه بر گاهان، یسن هفت‌ها و دو ذکر مقدس را هم دربر می‌گیرد. بقیه متون به اوستای جدید نوشته شده است و البته بعضی متن‌ها هستند که به تقلید از گاهان به وجود آمده‌اند و از این رو آنها را «شبه‌اوستای قدیم» می‌نامند.

از جهت کاربرد آثار اوستایی را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: الف) متون آیینی. ب) متون نیایشی یا دعایی. متون آیینی را روحانیان در حین مراسم دینی در آتشکده می‌خوانند و متون نیایشی را روحانی و عام در هر جایی می‌خوانند. متون آیینی عبارت است از یسن‌ها (پرستش)، و یسپرد (از تعبیر اوستایی Vīspēratawō، یعنی «همه‌دان») و وندیداد (از لفظ اوستایی Vīdaēva dāta به معنای «قانون کسانی که منکر دیوان‌اند»). متون نیایشی عبارت است از یشت‌ها (پرستش) و ذکرها و دعاهایی که در خُرده اوستا جمع آمده است. کل اوستای قدیم جزئی از یسن‌هاست. علاوه بر اینها مجموعه‌ای از آثار اوستایی هم وجود دارد که بیرون از کتاب اوستا و عمدتاً در ضمن آثار پهلوی به دست ما رسیده است.^۱

۳- به پایان برید

اگرچه تلخیص مطالب راجع به دین و اعتقادات در ایران باستان دشوار است، ولی با دسته‌بندی مطلب و بیان مفاهیم اصلی، کار تا حدی راحت‌تر می‌شود. چون مطالب در این درس به ترتیب تاریخی آمده، بهتر است همین ترتیب را در بیان مطالب دنبال کنید.

مفاهیم اصلی

- زندگی و جهان بینی و اعتقادات زرتشت؛
- سیاست دینی هخامنشیان؛
- سیاست دینی اشکانیان؛
- سیاست دینی ساسانیان؛
- کتاب‌های دینی و مذهبی عصر ساسانی؛
- مانی و مانویت.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، این است که انتظارات یادگیری تا چه میزان محقق شده است.

۱- ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش رونالد امریک، ماریا ماتسوخ، ترجمه فارسی زیر نظر ژاله آموزگار، سخن، تهران ۱۳۹۳.

منابع برای مطالعه بیشتر

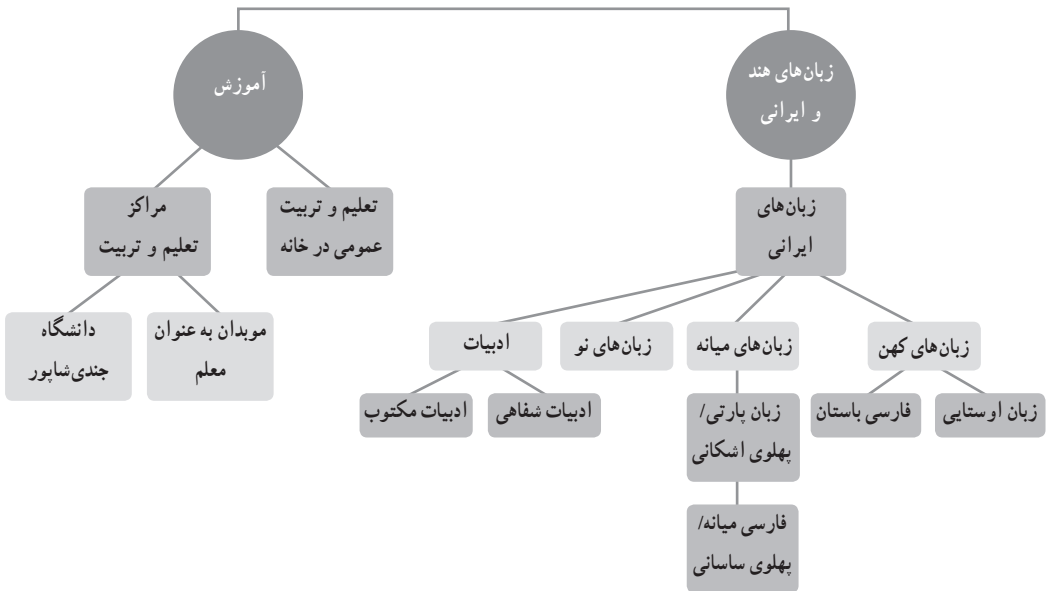
- گات‌ها، سرودهای زرتشت، ترجمه و تفسیر موبد فیروز آذرگشسب، تهران، فروهر، ۱۳۵۱.
- بنویست، امیل، دین ایرانی بر پایه متن‌های معتبر یونانی، ترجمه بهمن سرکاراتی، تهران، قطره، ۱۳۷۷.
- راشد محصل، محمد تقی، نجات بخشی در ادیان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۹.
- کریستین سن، آرتور، سلطنت قباد و ظهور مزدک، تهران، ترجمه نصرالله فلسفی و احمد بیرشک، ۱۳۲۰.
- نیبرگ، هنریک ساموئل، دین‌های ایران باستان، ترجمه س. نجم‌آبادی، تهران، ۱۳۵۹.
- وامقی، ایرج، نوشته‌های مانی و مانویان، تهران، ۱۳۷۸.
- تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ ششم، ۱۳۸۹.
- تقی‌زاده، سیدحسین، مانی و دین او، تهران، به کوشش احمد افشار شیرازی، ۱۳۳۵.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

از آنجا که خط و زبان مهم ترین محمل های انتقال میراث فرهنگی و تمدنی هستند، در این درس ابتدا مروری کلی بر انواع خطوط و زبان های رایج در ایران باستان شده و سپس درباره ادبیات شفاهی و مکتوب این دوره و مهم ترین و مشهورترین آثار ادبی این دوره سخن گفته شده است. علاوه بر این، بخش درخور توجهی از تاریخ هر دوره، در متون ادبی مربوط به آن دوره منعکس اند و از رهگذر توجه به شعر و نثر هر دوره تاریخی – اگرچه اندک – به آمال و آرزوها و اندیشه های آنها بهتر می توان راه یافت.

از آنجا که خط و زبان و ادبیات و نیز علوم، بدون استفاده از شیوه های مختلف تعلیم و تربیت، قابل انتقال و دوام نیستند، دامنه بحث به ماهیت، شیوه ها، ابعاد، مواد و مراکز تعلیم و تربیت در ایران باستان کشیده و به عنوان نمونه معروف ترین این مراکز یعنی مدرسه جندی شاپور معرفی شده است.

شبکه مفهومی درس ۱۵ (زبان، علم و آموزش)

هدف‌های درس ۱۵ (زبان، علم و آموزش)

هدف کلی: شناخت تبار زبان فارسی، و آشنایی با انواع خطوط و ادبیات فارسی و نیز شیوه‌های تعلیم و تربیت و مواد آموزشی در ایران باستان.

اهداف جزئی

- شناخت خطوط مورد استفاده در ایران باستان؛
- شناخت زبان‌های ایرانی در عصر باستان و ریشه آنها؛
- شناخت ادبیات و آثار ادبی پدیدآمده در ایران باستان؛
- شناخت چگونگی و انواع آموزش در ایران باستان؛
- شناخت مراکز مهم آموزشی در ایران باستان؛
- شناخت تحولات علوم در ایران باستان و نحوه تعامل ایرانیان با علوم.

انتظارات عملکردی درس ۱۵ (زبان، علم و آموزش)

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:
- به تبار و سرچشمه‌های زبان فارسی امروزی شناخت پیدا کنند؛
- انواع خط و شاخه‌های زبان فارسی در عهد باستان را بشناسند؛
- تصویر و درکی اجمالی از وضعیت ادبیات ایران در عهد باستان به دست آورند؛
- مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت در ایران باستان را توضیح دهند؛
- نهادهای تعلیم و تربیت و مواد آموزشی در ایران باستان را بشناسند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	زبان فارسی و تحولات آن، داستان‌ها، تعلیم و تربیت و نهادهای آن
تغییر و تداوم	فارسی باستان، فارسی میانه، فارسی جدید
کاربست شواهد	تصاویر و نمودارها
ارتباط و ارائه	ارائه تحقیق درباره زبان اوستایی، زبان پهلوی و حروف و نظام نوشتاری آنها، منظومه «ویس و رامین» و «هزار و یک شب»، دانشگاه جندی شاپور و ارائه آنها به وسیله پاورپوینت

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

این درس شامل دو قسمت قابل تفکیک از هم است:

۱- وضعیت زبان، خط و ادبیات در ایران باستان؛

۲- وضعیت تعلیم و تربیت و نهادهای آموزشی در این عصر. در آغاز برای جلوگیری از سردرگمی دانش‌آموزان، این نکته را تذکر دهید و البته ربط آنها را به همدیگر نیز روشن کنید.

۲- آموزش دهید

برای تسهیل فهم مطلب، ابتدا سه موضوع را در این قسمت اول از هم تفکیک کنید: زبان، خط و ادبیات. مبحث تاریخ زبان فارسی و تکامل گونه‌های آن مبحثی فنی و پیچیده و پردامنه است که در اینجا لازم نیست وارد جزئیات آن شوید. ولی از آنجا که در بحث از ابعاد مختلف تاریخ و فرهنگ ایران باستان، پیوسته سخن از زبان پهلوی و پارتی و اوستایی به میان می‌آید، بحث ریشه و شاخه‌های زبان فارسی در کتاب حاضر مطرح شده است و شما با توجه دادن دانش‌آموزان به نمودار درختی صفحه ۱۳۶، این بحث را برای دانش‌آموزان تبیین کنید. در آغاز تدریس بخش اول، مطالبی ساده و روشن درباره زبان و نقش ارتباطی و تمدن آفرین آن بیان کنید و ارتباط زبان‌های مختلف را با یکدیگر توضیح دهید. این کار را با جلب توجه دانش‌آموزان به نمودار درختی زبان‌ها انجام دهید و بر اساس آن، موقعیت زبان‌های ایرانی و ارتباط آنها را با دیگر شاخه‌های این شجره‌نامه نشان دهید.

بهترین راه آشنا کردن دانش‌آموزان با خط و زبان و ادبیات پیش از اسلام ایران، نشان دادن و خواندن بخشی از این خط‌ها و متن‌ها برای آنهاست. به این منظور، توجه آنان را به نمونه‌های خطوط باستانی ایران در صفحات ۱۳۷ و ۱۳۹ و توضیحات آنها جلب کنید. برای اینکه دانش‌آموزان فرق خط و زبان را بهتر دریابند و توجه یابند که در نوشتن هر مطلبی می‌توان از نظام‌های نوشتاری (خط) مختلفی استفاده کرد، برای آنها توضیح دهید که مثلاً خط امروزی ما خط عربی، اما زبان ما فارسی است. مثال روشن‌تر برای دانش‌آموزان خط «فینگلیش» (زبان فارسی به خط انگلیسی) است که امروزه افراد زیادی از فارسی‌زبانان در فضای مجازی از آن استفاده می‌کنند. بیان این نکته برای فهم این مطلب که در ایران باستان از خطوط مختلف در کتیبه‌ها و کتاب‌ها استفاده می‌شده، لازم می‌نماید و این به قدرت و غلبه یک خط در دوره‌ای خاص برمی‌گشته است.

در ادامه بحث، فرق زبان با ادب و ادبیات را برای دانش‌آموزان توضیح دهید و سپس از آنها بخواهید انواع ادبیات را با استفاده از آموخته‌هایشان در دروس ادبیات، فهرست کنند. تدریس ادبیات و انواع مهم

آن در ایران باستان را با تأکید بر این نکته آغاز کنید که متون ادبی، اعم از قصه و شعر در طول تاریخ و در نزد همه با اکثر اقوام و ملل، به دو صورت شفاهی و کتبی نقل می‌شده و از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یافته است. نیز تأکید کنید که نقل شفاهی، هم از نظر زمانی و هم از نظر مقام و مرتبه، بر نقل کتبی تقدم داشته است و مردم خصوصاً ایرانیان به شنیدن راغب‌تر از خواندن هستند و نمونه‌هایی ذکر کنید. برای کمک به دانش‌آموزان در انجام دادن فعالیت ۱ آنان را به مطالعه مجدد بخش‌هایی از دروس قبلی که مربوط به نحوه حکومت هخامنشیان است ارجاع دهید؛ به‌ویژه صفحه ۱۳۱ که درباره سیاست دینی هخامنشیان است.

برای اینکه کلاس جذاب‌تر شود، در صورت امکان، نسخه‌ای از منظومه ویس و رامین به کلاس ببرید و قسمت‌هایی از آن را برای دانش‌آموزان بخوانید و خلاصه‌ای از داستان آن را برایشان بگویید و نشانه‌هایی را که در این داستان هست و دلالت دارد که متعلق به عصر اشکانی است برایشان بیان کنید. بعد آنها را با ارجاع به آنچه در دروس ادبیات خوانده‌اند به انجام دادن فعالیت ۲ تشویق نمایید. همچنین آنان را با توجه به آنچه در این درس و درس ۱۴ خوانده‌اند به انجام دادن فعالیت ۳ فرابخوانید. تدریس بخش ادبیات را بهتر است با توجه دادن دانش‌آموزان به «یک توضیح» صفحه ۱۳۹ و تشریح آن خاتمه دهید.

بخش مهم دیگر این درس راجع به وضعیت علم، فرهنگ و آموزش و نهادهای آموزشی در این عهد است. در تدریس این بخش باید با احتیاط کامل عمل کرد؛ زیرا عده‌ای معتقدند بازار علم در ایران باستان، به دلایل مختلف از جمله طبقاتی بودن آموزش، چندان رونق نداشته و به کلی منکر خلافت علمی ایرانیان در این عهد هستند. در مقابل، گروهی در خلافت علمی ایرانیان در این عهد، خصوصاً عهد ساسانی مبالغه می‌کنند و آن را عصری بی‌ظنیر تلقی می‌نمایند. این درس راه میانه را گرفته و معلمان محترم نیز بهتر است چنین کنند.

برای آشنا کردن دانش‌آموزان با ابعاد گوناگون تعلیم و تربیت در ایران باستان، بهتر است تدریس این بخش را با انجام دادن فعالیت ۴ در کلاس شروع کنید. این متون بیشتر به جنبه‌های عام آموزش و پرورش ناظرند. سپس این بحث را برای آنها تبیین کنید و ویژگی‌های تعلیم و تربیت در عهد باستان را توضیح دهید. از جمله این نکته اساسی را روشن کنید که اساس تعلیم و تربیت در عهد باستان، خصوصاً عصر ساسانی که اطلاعات بیشتری از آن داریم، چه بود و ایرانیان از تعلیم و تربیت چه می‌خواستند و اصلاً معیار تعلیم و تربیت و مآلاً اخلاق از نظر آنان چه بود. توجه دادن دانش‌آموزان به یک توضیح صفحه ۱۴۱ نیز در این زمینه راه‌گشاست.

سپس به بحث نهادهای آموزشی در این عهد خصوصاً عهد ساسانی و علی‌الخصوص دوره حکومت خسروانشیروان پردازید و تحولات و نهادهای علمی این دوره، به ویژه اهمیت دانشگاه یا به عبارت بهتر مدرسه جندی شاپور را برای دانش‌آموزان تشریح کنید.

دانستنی‌های معلم

ادوار تاریخی زبان‌های ایرانی

از نظر تاریخی، زبان‌های ایرانی را به سه دسته عمده تقسیم می‌کنند: زبان‌های دوره باستان، زبان‌های دوره میانه و زبان‌های دوره نو.

از دوره باستان، آثار مکتوب دو زبان بر جای مانده است: یکی زبان اوستایی که در سرزمینی از نواحی شرق ایران به آن سخن می‌گفته‌اند و قدیم‌ترین آثار آن احتمالاً متعلق به زمانی میان قرن دهم تا هشتم ق. م. است و دیگری زبان فارسی باستان که زبان ناحیه فارس بوده و کتیبه‌های شاهان هخامنشی به آن نوشته شده و قدیم‌ترین آنها متعلق به قرن پنجم ق. م. و متأخرترین آنها مربوط به قرن سوم ق. م. است. از زبان‌های دیگر این دوران، یعنی مادی و سکایی، تنها اطلاعات اندکی در دست است.

زبان‌های دوره میانه در فاصله‌ای میان حدود ۳۰۰ ق. م. تا حدود ۷۰۰ م. است. اگرچه برای سهولت تقسیم‌بندی، آغاز اسلام را پایان دوره میانه و آغاز دوره نو می‌دانند، اما لازم به تذکر است که تا چند قرن پس از ظهور اسلام به بعضی از زبان‌های این دوره آثاری تألیف می‌شده است و بعضی از آنها تا آن زمان زبان‌های رایجی بوده‌اند. زبان‌های این دوره را به دو گروه زبان‌های ایرانی میانه غربی و ایرانی میانه شرقی تقسیم می‌کنند. از گروه زبان‌های ایرانی میانه غربی از دو زبان آثار عمده‌ای در دست است: زبان پارتی (یا پهلوانینگ یا پهلوی اشکانی) و فارسی میانه یا پهلوی.

زبان پارتی زبان رایج دوره اشکانیان (از حدود ۲۵۰ ق. م. تا حدود ۲۲۴ م.) بوده که تا اوایل دوره ساسانی نیز با آن آثاری تألیف می‌شده است. این زبان در شمال و شمال شرقی ایران متداول بوده است. زبان فارسی میانه یا پهلوی زبان جنوب و جنوب غربی ایران بوده و زبان رسمی دوران ساسانی به شمار می‌رفته است. از آنجا که این زبان اساساً به ایالت فارس تعلق داشته و نیز به علت اینکه، از نظر ساختمان زبانی، در مرحله‌ای میان فارسی باستان و فارسی نو (دری) قرار دارد، محققان جدید آن را «فارسی میانه» نامیده‌اند. در آثار بازمانده از این زبان آن را پارسیگ (پارسی، فارسی) نامیده‌اند. اصطلاح پهلوی (یا فهلوی در متون عربی) را که در اصل به معنی «پارتی» است، نویسندگان دوران اسلامی برای تمایز این زبان از فارسی نو (دری) به کار برده‌اند.

امروزه دانشمندان، اصطلاح «پهلوی» را غالباً برای آثار فارسی میانه زردشتی به خط پهلوی و «فارسی میانه» را برای آثار مانوی به این زبان و به خط خاص مانویان به کار می‌برند.

دوره نو زبان‌های ایرانی شامل زبان فارسی و لهجه‌ها و زبان‌های ایرانی فراوانی است که در ایران و خارج از ایران رایج بوده و از میان رفته‌اند یا آنهایی که هم اکنون بدان‌ها سخن می‌گویند.

سنت شفاهی

در ایران پیش از اسلام، سنت به کتابت درآوردن آثار دینی و ادبی چندان معمول نبوده است به طوری که این آثار قرن‌ها سینه به سینه حفظ می‌شده و ثبت آنها را لازم نمی‌دانسته‌اند. تنها اسناد دولتی و سیاسی و اقتصادی (مانند مطالب کتیبه‌های فارسی باستان و پهلوی و چرم نوشته‌ها و سفال نوشته‌ها) را درخور نگارش می‌دیدند. کتاب اوستا قرن‌ها سینه به سینه حفظ می‌شد تا این که سرانجام در دوره ساسانی به کتابت درآمد و پس از آن هم موبدان برای اجرای مراسم دینی به ندرت به آن رجوع می‌کرده‌اند و می‌کنند و آنچه مهم است از حفظ خواندن آن است. در کتاب‌های پهلوی غالباً به روایات افسانه‌آمیزی در مورد کتاب اوستا برمی‌خوریم. بر طبق این روایات، اسکندر کتاب اوستا را که بر روی پوست نوشته شده بود سوزانده و پس از او دوباره آن را گردآوری کرده‌اند. نظیر همین گونه روایات به کتاب‌های نویسندگان دوران اسلامی نیز راه یافته است. اما در میان همین گفته‌ها به اهمیت سنت‌های شفاهی برمی‌خوریم. در کتاب‌های پهلوی غالباً از موبدانی یاد شده که همه اوستا و ترجمه و تفسیر آن را از حفظ می‌دانستند. توجه به سنت شفاهی تا آنجاست که در دینکرد آمده است: بُخت ماری مسیحی می‌برسد که چرا ایزد این دین را به زبان ناآشنای نهفته‌ای به نام اوستا گفت و برای آن متن نوشته کاملی نیندیشید بلکه فرمود که آن را به صورت شفاهی (به گفتار) حفظ کنند؟ و در جواب آمده است که: به دلایل بسیار، منطقی است که سخن شفاهی زنده را از صورت مکتوب مهم‌تر بدانیم.

همین توجه به روایات سینه به سینه تا دوران‌های بعد از اسلام نیز ادامه یافت. چنان که تدوین کنندگان اسطوره‌ها و داستان‌های حماسی ایران، مانند فردوسی، علاوه بر روایات مکتوب خدای‌نامه، از روایات شفاهی نیز بهره می‌جستند. اکنون نیز بیشتر ادبیات عامه نواحی گوناگون، از شعر و ترانه و چیستان و قصه، سینه به سینه حفظ می‌شود و کمتر اتفاق می‌افتد که کسی آنها را از روی نوشته یاد گرفته باشد. یکی از علل عمده‌ای که سبب شد زردشتیان در دوره ساسانی به کتابت آثار خود توجه کنند، ایراداتی بود که ملل صاحب کتاب خصوصاً مسیحیان بر آنان می‌گرفتند. در قرون اولیه اسلامی که بیشتر آثار پهلوی در آن زمان تألیف نهایی یافته است، از بیم از میان رفتن این آثار در برابر پیشرفت سریع اسلام و تقلیل موبدان از علل عمده دیگر تألیف آنها محسوب می‌گردد^۱.

۱- احمد تفضلی، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ ششم، ۱۳۸۹، ص ۱۴-۱۱

۳- به پایان برید

درس پانزدهم، بسیار مهم است. خصوصاً بخش راجع به زبان‌های ایرانی، حس تداوم را در ذهن و ضمیر دانش‌آموزان برمی‌انگیزد. بنابراین، در تلخیص و جمع‌بندی مطالب این درس، که معرف ابعاد فرهنگی دوران ایران باستان است، بر اهمیت این نکته تأکید ورزید. سپس مفاهیم اساسی این درس را بیان کنید.

مفاهیم اصلی بخش راجع به زبان و ادبیات:

- زبان‌های ایرانی و دوره‌های آن؛
- فارسی باستان؛
- زبان اوستایی؛
- زبان پارتی یا اشکانی پهلوی؛
- زبان فارسی میانه یا پهلوی ساسانی؛
- ادبیات کتبی و شفاهی؛
- پرورش جسمی و اخلاقی؛
- آموزش علمی، مواد درسی و مراکز آموزشی؛
- دانشگاه جندی شاپور.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، اندازه‌گیری میزان تحقق انتظارات یادگیری دانش‌آموزان است.

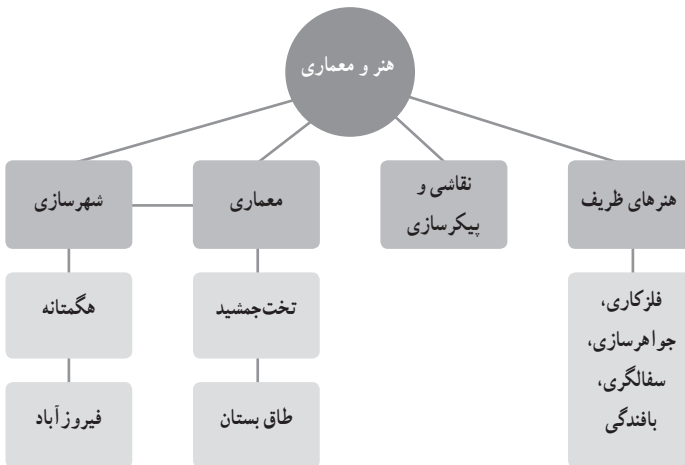
منابع برای مطالعه بیشتر

- امریک، رونالد و ماریا ماتسوخ، ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش و ترجمه احمد رضا قائم مقامی و دیگران، زیر نظر ژاله آموزگار، تهران، سخن، ۱۳۹۳.
- تکمیل همایون، ناصر، نظام و نهادهای آموزشی در ایران باستان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، ۱۳۸۲.
- درانی، کمال، تاریخ آموزش و پرورش ایران قبل و بعد از اسلام، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- گات‌ها، سرودهای زرتشت، ترجمه و تفسیر موبد فیروز آذرگشسب، تهران، فروهر، ۱۳۵۱.
- تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ ششم، ۱۳۸۹.
- نامهٔ تنسر به گشسب، چاپ مجتبی مینوی و محمد اسماعیل رضوانی، تهران، خوارزمی، چاپ دوم، ۱۳۵۴.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

هنر و معماری ایران باستان، خصوصاً هنر و معماری عهد هخامنشی در جهان باستان، تشخیصی ویژه دارد. آثار و بناهای بازمانده از این عصر، جز اینکه نمایشگاه ذوق و ظرافت و روحیه زیبایی دوستی و زیبایی آفرینی ایرانیان و ملل تابع ایران به شمار می‌رود، دفتر ثبت پاره‌ای از مهم‌ترین رویدادهایی‌اند که ایران باستانی به خود دیده و از سر گذرانیده است. این درس، با مروری بر انواع سبک‌ها و آثار هنری ایرانیان باستان، اولاً می‌خواهد میزان خلاقیت هنری ایرانیان را در قیاس با دیگر ملت‌ها روشن سازد و مروری داشته باشد بر مهم‌ترین دستاوردهای هنرمندان و معماران این عهد و ثانیاً می‌خواهد نشان دهد که همین بناها و آثار هنری تا چه اندازه روشنگر مطالب ناگفته از تاریخ این دوران‌اند که در کتاب‌های تاریخی مرسوم ثبت و ضبط نشده‌اند.

شبکه مفهومی درس ۱۶ (هنر و معماری)

هدف‌های درس ۱۶ (هنر و معماری)

هدف کلی: شناخت هنر و صنایع هنر ایران باستان در قلمروهای معماری، سنگ نگاری، پیکرسازی، فلزکاری، سفالگری، موسیقی و پارچه بافی.

اهداف جزئی

- شناخت و درک انواع هنرها در عصر مادی‌ها؛
- شناخت و درک انواع هنرها در عصر هخامنشیان و ویژگی‌های آنها؛
- شناخت و درک انواع هنرها در عصر اشکانیان و ویژگی‌های آنها؛
- شناخت و درک انواع هنرها در عصر ساسانیان و ویژگی‌های آنها.

انتظارات عملکردی درس ۱۶ (هنر و معماری)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

- عوامل رونق و شکوفایی هنر و معماری را در عصر ایران باستان برشمارند؛
- ویژگی‌های هنر هخامنشی را درک و بیان کنند و نمونه‌های برجسته آن را ذکر نمایند؛
- ویژگی‌های هنر اشکانی را درک و بیان کنند و نمونه‌های برجسته آن را ذکر نمایند؛
- ویژگی‌های هنر ساسانی را درک و بیان کنند و نمونه‌های برجسته آن را ذکر نمایند؛
- چگونگی تأثیر معماری و شهرسازی ساسانی را بر معماری و شهرسازی اسلامی و اروپایی توضیح دهند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	هنر و معماری مادی، هخامنشی و ساسانی، هنر و معماری بین‌النهرین، باغ ایرانی
تغییر و تداوم	هنر و معماری مادی، هخامنشی و ساسانی، هنر و معماری بین‌النهرین، باغ ایرانی
کاربست شواهد	تصاویر
ارتباط و ارائه	تحقیق درباره هنر ایلامی، مادی، هخامنشی و ساسانی، تأثیر هنر و معماری بین‌النهرین بر هنر ایران باستان، تحقیق درباره طاق کسری و ارائه آنها به وسیله پاورپوینت

پ) توصیه‌های درس

۱- آماده کنید

قبل از شروع درس، به دانش‌آموزان فرصت دهید درس را مرور کنند و خصوصاً تصاویر درس را با دقت بیشتری نگاه کنند. بعد، فهرستی از نام هنرهای مختلف بر روی تخته بنویسید و از دانش‌آموزان بخواهید در این زمینه به شما کمک کنند. سپس از آنها بخواهید بار دیگر، با دقت در تصاویر درس، بگویند کدام یک از هنرها در عصر ایران باستان رواج داشته است.

۲- آموزش دهید

در این درس، با وضعیت هنر و معماری در ایران باستان سروکار داریم. می‌خواهیم نشان دهیم که ایرانیان عصر باستان قومی خلاق، ظریف و هنرپرور بوده‌اند. مباحث این درس، به تناسب جنس مطالب، به ترتیب تاریخی عرضه شده است. در این شکل ارائه، سیر تکاملی انواع هنرهای ایرانی، از وضوح بیشتری برخوردار می‌شود و نحوه تأثیر و تأثرات آن، نسبت به دیگر ملل، بهتر معلوم می‌گردد.

در میان انواع هنرها هنر معماری ایران باستان، خصوصاً در عصر هخامنشی در جهان شاخص و نمایان است. در آغاز، ضمن بیان اهمیت معماری به طور کلی در زندگی انسان در گذشته و حال، ویژگی‌های معماری ایران و نیز نمونه‌های شاخص بازمانده از این اعصار را برای دانش‌آموزان معرفی کنید و سپس توجه آنان را به ابعاد و آثار کمتر شناخته شده این عهد معطوف سازید.

هرچند در تدریس کتاب دائماً توصیه شده است که از انواع تصویر استفاده شود، اما در این درس بیش از پیش به استفاده از تصویر تأکید می‌کنیم. اگر امکان تدریس این درس در موزه یا پس از بازدید از موزه باشد، مطالب زنده‌تر و مؤثرتری عرضه می‌گردد. اگر این امکان نیست، بهتر است از مواد تصویری، حداکثر استفاده شود.

درس را با پخش قطعه تصویری یکی از مستندهای مربوط به معماری ایران باستان آغاز کنید و دانش‌آموزان را به قلب تاریخ ایران باستان ببرید. سپس آنان را یک گام به عقب بازگردانید و از هنر معماری عصر مادی برایشان سخن بگویید و عظمت هگمتانه را پیش چشمشان بیاورید و سپس از تعدادی از دانش‌آموزان بخواهید تا گزارشی کوتاه درباره شهر هگمتانه تهیه و در جلسه بعد عرضه کنند. سپس بار دیگر به هنر هخامنشی بازگردید و نخست از قلمرو گسترده چند قومیتی هخامنشیان سخن به میان آورید و تأثیر این عنصر مهم را، خصوصاً بر هنر این عصر، توضیح دهید. این یکی از ویژگی‌های هنر هخامنشی است. سپس دومین ویژگی (درباری بودن آن) را بیان کنید. این دو ویژگی هنری را بر روی نمونه‌هایی از آثار آن عهد عملاً نشان دهید.

از آنجا که باغ بخش مکمل معماری کاخ‌های ایرانی بوده است، به موضوع باغ‌آرایی در این عصر بپردازید و ضمن توجه دادن دانش‌آموزان به تصویر کاخ کورش (صفحه ۱۴۴) از یکی از دانش‌آموزان بخواهید «یک توضیح» همین صفحه را با صدای بلند بخواند و سپس باغ‌آرایی ایرانی و اشکال مختلف آن را بیان کنید و از دانش‌آموزان بپرسید آیا نمونه‌ای از باغ‌های ایرانی دیده‌اند یا در اطراف شهر خود یا دیگر شهرها سراغ دارند. انجام دادن فعالیت ۱ در حکم جمع‌بندی این قسمت از درس است.

پس از معماری، توجه دانش‌آموزان را به دیگر اقسام هنر هخامنشی جلب کنید. نخست از اهمیت سنگ‌نگاره‌ها در این عهد سخن بگویید و سعی کنید نمونه‌هایی از دیده‌ها و شنیده‌هایشان را در این باب به خاطرشان بیاورید. انجام فعالیت ۲ در کلاس ضمن باورپذیر کردن ویژگی اول هنر هخامنشی برای دانش‌آموزان، حس تداوم و استمرار تاریخی را در عرصه هنری برای آنها ملموس‌تر می‌کند. در ادامه بحث، با توجه دادن آنان به تصویر صفحه ۱۴۷، هنر فلزکاری و جواهرسازی هخامنشی را توضیح دهید.

از آنجا که دانسته‌های ما درباره اشکانیان اندک است، سخن گفتن درباره هنر این عصر چندان آسان نیست. با این همه، بر اساس آثار موجود از این دوره می‌توان ویژگی‌های معماری و دیگر هنرهای این عصر را برشمرد. با توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر صفحات ۱۴۸ و ۱۴۹، تاریخ تحول و مظاهر هنر این عصر را ملموس‌تر سازید.

هنر عهد ساسانی، بر خلاف هنر عهد اشکانی، درخور توجه و پربار است و این به جهت اطلاعات گسترده‌ای است که از این دوره در اختیار داریم. هنرمندان ساسانی چیزهای تازه زیادی را به هنر اعصار پیش از خود افزودند و میراث عظیمی برای اعصار بعد از خود به جا گذاشتند. تدریس هنر ساسانی را از معماری و شهرسازی آن شروع کنید. نخست توجه دانش‌آموزان را به تصویر صفحه ۱۴۹ جلب کنید: کاخ تیسفون یا همان ایوان مدائن معروف. دانش‌آموزان را، خصوصاً کسانی را که در تهران اقامت دارند، می‌توان برای دیدن بنایی شبیه به آن، به تماشای نمای موزه ایران باستان و نیز سردر دانشگاه تهران برد یا دست‌کم آنها را به صفحه ۲۷ کتاب ارجاع داد. سپس فهرستی از ویژگی‌ها و ابداعات معماری در عهد ساسانی ارائه کنید و نمونه‌هایی از آنها را برشمارید. با توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر صفحه ۱۵۰ و در ادامه، با برشمردن عناصر معماری ساسانی، تأثیر این معماری را در معماری اسلامی خصوصاً بناهای مذهبی توضیح و نشان دهید.

با توجه دادن دانش‌آموزان به بنای طاق بستان، به توضیح موضوع سنگ‌نگاره‌های عهد ساسانی وارد شوید و از آنان بخواهید گزارشی در مورد این بنا تهیه و ارائه کنند.

نقاشی و نگارگری عصر ساسانی را می‌توانید با تأکید بر نقاشی‌های مانی و مانویان و اهمیت نقاشی در این دین شروع و ختم کنید. فلزکاری، قلم‌زنی، موسیقی و پارچه بافی از دیگر مظاهر هنر ساسانی است که

توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر (صفحات ۱۵۱ و ۱۵۲) آن را روشن تر می‌کند. خنیاگران یا گوسان‌ها آوازخوانان و نوازندگانی دوره گرد بودند. توجه دادن دانش‌آموزان به این مطلب، ذهن آنها را متوجه استمرار این عنصر فرهنگی در طول هزاره‌ها و قرن‌ها می‌کند. انجام فعالیت ۳ کارگاهی عملی برای آشنایی عمیق دانش‌آموزان با هنر عهد ساسانی است.

دانستنی‌های معلم

هنر هخامنشی

هنر درباری سلسله هخامنشی، با مشخص‌ترین سیمایش، در کاخ‌های برپا شده در تخت‌جمشید به فرمان داریوش اول و فرزندش خشایارشا مشاهده می‌شود. آن مجتمع شکوهمند ساختمانی، برای خشنودی خاطر و برآوردن نیازمندی‌های تشریفاتی فرمانروایان هخامنشی بی‌افکنی شد، که پیش از پیروزی‌های کوروش بزرگ بنیان‌گذار آن امپراتوری، هیچ‌گونه آگاهی بر لزوم اسباب شوکت و حشمت برای حکومت بر عالم کسب نکرده بودند. چنان که معلوم است در نیمه اول سده ششم ق. م. پارس‌ها که هنوز در انقیاد حکومت ماد به سر می‌بردند، صاحب هیچ‌گونه سنت هنری نشده بودند. بدین ترتیب هنگامی که کوروش و جانشینانش کاخ‌های فرمانروایی خود را برافراشتند و خواستار همه نوع آثار هنری شدند، ناگزیر می‌بایست از سنت‌ها و دستاوردهای هنری اقوام دیگر وام‌گیری کنند. ملقمه حاصل از اختلاط نگاره‌ها و مضامین و اسلوب‌های هنری به کار گرفته، شیوه قابل شناسایی و متمایزی را به وجود آوردند که اجزاء تشکیل‌دهنده‌اش را می‌توان از همدیگر تفکیک و سابقه هر یک را تا سرچشمه‌های خارجی‌اش پی‌جویی کرد؛ و شگفت این‌که در آخر کار ماهیت کلی آن را به طور مشخص «هخامنشی» یافت.^۱

مجموعه این هنر، که آمیزه‌ای بود حاصل از سنت‌های دیرین سال، قدرت و حاکمیت پادشاه کبیر را چنان که باید متجلی می‌ساخت. هنرهای دربار هخامنشی، وابسته به آن مجموعه تشریفات شاهی بود که از دوره‌های پیشین در خاور نزدیک و خصوصاً در کاخ‌های شاهان آشوری متداول بود، لیکن در گذر زمان، به نگاره‌های نشأت گرفته از دیگر نواحی امپراتوری پیوند خورده و در حال و هوای اقلیمی کاملاً پارسایی بالیدن گرفته بود. موجودیت آن شیوه، تنها موقوف به کاخ‌های تخت جمشید نمی‌گردید، گرچه در آنجا تجلی تفاخرآمیز خود را به بهترین وجهی عرضه داشته است، بلکه اثراتش را آشکارا و نهان در مراکز دیگری که زیر سلطه هخامنشیان قرار می‌داشتند نیز به جا گذارده است.

۱- هنرهای ایران، گروه مؤلفان، زیر نظر ر. دبلیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزاد روز، ۱۳۷۴، ص ۲۶

با فروپاشی امپراتوری هخامنشی، عمر هنر مختلطش نیز بقایای نیافت و از آن همه دستاوردها چیز عمده‌ای جز چند ستون سرفراز و نقش برجسته‌هایی فرسوده برجا نماند. اما همان یادمان‌های خاموش برای زنده نگاهداشتن مجد و شوکت ایران باستان کفایت کردند و حتی آوازه الهام‌بخشی برای سلسله‌های ایرانی بعدی (ساسانیان، سامانیان، آل بویه و صفویان) گردیدند که هر یک‌شان سرفرازان خود را جانشین برحق آن نخستین امپراتوری بزرگ می‌شمرد.^۱

هنر ساسانی

هنر ساسانی به تدبیر و سرپرستی بنیانگذار آن سلسله اردشیر اول تکوین یافت و چارچوب بنیادینش تعیین گردید. بسیاری از مضامین و نگاره‌های آن، از چاه عمیق خاور باستانی استخراج شد، لیکن نفوذ منابع هنر و فرهنگ «یونانی- رومی» بر آن تأثیری قابل ملاحظه و انکارناپذیر گذارد؛ ضمن اینکه تزئینی رقیق و کم‌تر قابل ردیابی از مایه‌های خاور دور نیز در آن آمیخت. این بُن‌مایه‌های گوناگون، در طول چهار قرن حکومت ساسانی، به گذاردن تأثیرات متقابل، با نوساناتی متفاوت، بر یکدیگر ادامه دادند. گرچه هنر ساسانی را چنان که شناخته‌ایم باید اصالتاً هنری شاهانه بدانیم، که بیشتر اختصاص می‌یافت به بازنمایی هیئت پادشاه در اعمال و احوال مختلف، لیکن در آن همچنین طیفی گسترده از نگاره‌های گیاهی و جانوری و پرندای، گاه با کاربردهای نمادین یا رمزی، نیز مورد بهره‌وری قرار می‌گرفته است. این واژگان هنری، که تفسیر گسترده‌شان هنوز به تمامی درک نشده، در سراسر امپراتوری رواج یافت و در ایجاد اشیائی گوناگون و ساخته شده با کارمادهای مختلفی چون سنگ، ملاط گچ، ابریشم و دیگر الیاف بافتنی، و نقره و جواهر و مُهر به کار برده شد، که در نگاه نخست به عنوان هنر ساسانی قابل بازشناسی است.

معماری و مجموعه هنری آن دوران، چنان دارای ارزش زیبایی شناختی بود و به حدی مورد پسند همگانی قرار گرفت که تا دیر زمانی پس از متواری شدن یزدگرد سوم و انقراض سلسله ساسانی، در حیات و رواج خود باقی ماند. بعداً نیز آن مجموعه هنری، به نحوه‌ای تدریجی با شرایط متغیر محیط فرهنگی سازش گرفت و نفوذ خود را در مسیر راه‌های بازرگانی به غرب و شرق گستراند. نقش‌مایه‌های ساسانی را می‌توان در نقاشی‌ها و در نگارگری منسوجات آسیای میانی بی‌جویی کرد، همچنان که در سفالگری سلسله تانگ (چین) و نقش‌اندازی بر منسوجات ابریشمی مصر و بیزانس باز یافت، که از بازاری گرم و گسترده هم برخوردار بودند.^۲

۱- همان، ص ۴۶

۲- همان، ص ۷۹

۳- به پایان بپردازید

مطالب درس را جمع‌بندی کنید و تصویر جامع و موجزی از وضعیت انواع هنرها و خلاقیت‌های هنری در ایران باستان به دانش‌آموزان عرضه کنید و سپس فهرست‌وار مهم‌ترین مفاهیم مورد تأکید در این درس را برایشان بازگو کنید.

مفاهیم اصلی

- معماری و شهرسازی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- سنگ‌نگاره‌ها در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- فلزکاری و جواهرسازی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- بافندگی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- پیکرسازی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- موسیقی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان برآورده شدن انتظارات یادگیری آنهاست.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- اتینگهاوزن، ریچارد و بارشاطر، احسان، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران، آگه، ۱۳۷۹.
- گیرشمن، رمان، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- رفیعی، لیلا، سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر، تهران، یساولی، ۱۳۷۷.
- هنرهای ایران، گروه مؤلفان، زیر نظر ر. دبلیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزانه روز، ۱۳۷۴.
- هرمان، جرجینا، تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- آمیه، بی‌یر، شوش شش هزار ساله، ترجمه علی موسوی، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۹.
- گاردنر، هلن، هنر در گذر زمان، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران، آگه، ۱۳۶۵.
- سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمدشیرانی، تهران، کارنگ، ۱۳۸۰.
- گزیده‌ای از ده هزار سال هنر و تمدن ایران، تهران، موزه ملی ایران - تانیان، ۱۳۸۶.
- گچیری در آرایه‌ها و تزئینات معماری دوران اشکانی و ساسانی، تهران، موزه ملی ایران.
- گدار، آندره، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۴۵.
- واندنبرگ، لویی و کلاوس شیبمان، نقش برجسته‌های منطقه الیمایی در دوران اشکانی، ترجمه یعقوب محمدی فر و آزاده محبت خو، تهران، سمت، ۱۳۸۶.
- محمدی فر، یعقوب، باستان‌شناسی و هنر اشکانی، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
- بویس، مری و فارمر، هنری جورج، دو گفتار درباره خنیاگری و موسیقی ایران، ترجمه بهزاد باشی، تهران، آگه، ۱۳۶۸.
- بیانی، ملکزاده، تاریخ مهر در ایران، ج ۱، تهران، یزدان، ۱۳۷۵.

مقالات

- «نمونه‌هایی از شاهکارهای هنری ایران از هشت هزار سال پیش»، عیسی بهنام، هنر و مردم، خرداد و تیر ۱۳۴۴، شماره ۳۲ و ۳۳، ص ۳-۷.
- «دیوارنگاری در دوره‌های ماقبل هخامنشی»، اصغر فهیمی و منصور مهرنگار، پژوهش و هنر، سال اول، شماره ۱، بهار ۱۳۹۲، ص ۴۵-۵۰.
- «آهنگ‌های ایران در زمان ساسانیان»، مهر، سال اول، ۱۳۱۴، شماره ۲۵، ص ۶۳-۵۸.
- «تأملی در خنیاگری در ایران باستان»، مهدی ابوالحسنی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۳۶ و ۳۷، تابستان ۱۳۸۳، ص ۲۰۲-۱۸۳.
- «پل و پل‌سازی در ایران و سیر تحول آن»، فصلنامه تخصصی پل‌های تاریخی ایران، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۴، ص ۱۶-۱۱.
- «هواد و مصالح به‌کار رفته در ساختمان پل‌های تاریخی ایران»، فصلنامه تخصصی پل‌های تاریخی ایران، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۴، ص ۲۰-۱۷.

